

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԵՐԴԵՐԸ

(Շար. տե՛ս «Բագմավէպ» 1961, թ. 3-5, էջ 65)

ԿՈՂՈՒՆԻՈՒ ԿԱՄ ԿԵՂԻ ԲԵՐԴԸ

Կղի կամ Բղի Չորրորդ Հայրի խորհրդանշանը գալառին գլխաւոր գիւղաքաղաքներէն մէկն է, որ կը գտնուի Բղի-սու գետակի արեւմտեան ափին վրայ: Հին ատեն այս գալառը կը կոչուէր խորհրդանշան, ինչպէս կը վկայէ Վարդան, «խորհրդանշան, այսինքն խորհրդանշան, Կեղի է»¹: Հռոմէական տիրապետութեան շրջանին՝ հռոմէացիներ կը կոչուի Կոլոնիա, որ է Colonia, հոն հռոմէական զաւուր մը բնակելուն համար: Կոլոնիա դարերու շրջանին եղած է Կոլի, Կեղի եւ հոսկ Բղի: Կոլոնիա, առաջին անգամ կը յիշէ Պրոկոպիոս յոյս պատմիչը, իբրեւ քաղաք եւ զայն կը գնէ հռոմէացի Օսրոնիոս - Osroëne գալառին մէջ, երբ կը խօսի Յուստինիանոս Ա. կայսեր շինութիւններու մասին, Փոքր Հայքի մէջ:

Պրոկոպիոս 95-65 թ. ատենները արեւելք գալով, կանգ կ'առնէ խորհրդանշան գալառին մէջ. կը գրաւէ, հոն, գետի ափին բարձրացող հին բերդը, որ հաւանաբար հռոմէացիները կը կոչուէր, գալառին անունով, կը նորոգէ հիմնովին, եւ զայն իր գէպի արեւելք արշաւանքին զինուորական կեդրոն կ'ընէ. բերդին շուրջ, գետի ափին, կը բերէ ու կը բնակեցնէ հռոմէական զաւուր մը, եւ զայն Colonia Կոլոնիա կ'անուանէ: Ուրեմն կրնանք ըսել թէ Պրոկոպիոս եղած է հիմնադիրը Կոլոնիա, Կոլի կամ Բղի քաղաքին: Յուստինիանոս Ա. կայսրը (527-565 թ. ատենները) կը գրաւէ այս շրջանները, եւ տեսնելով որ Պրոկոպիոս շինած հրաշալի բերդը, որ Կոլոնիա քաղաքին անունով Կոլոնիա կը կոչուէր, սկսած էր քայքայուիլ, զայն կը վերանորոգէ. հոս նոյնութեամբ կը մէջ-

բերենք Պրոկոպիոսի խօսքերը: Խորհրդանշան - Osroëne «գալառին հին բերդը, որ գալառէն բլուրի մը գալառին վրայ շինուած էր, կը գրաւէր Պրոկոպիոս, հռոմէական բանակի առաջնորդը, եւ ամբողջ խորհրդանշան գալառը պատերազմով նուաճելէ վերջ, մեծ խնամքով կը զօրացնէ զայն, եւ ԿՈՂՈՒՆԻՈՒ կ'անուանէ: Յուստինիանոս կայսրը ժամանակ մը վերջ տեսնելով որ քայքայուեր են բերդին պարիսպները՝ մեծ աշխատութեամբ զայն կը վերանորոգէ»²:

Արդ, ի՞նչ կարելի է հետեւցնել այս պատմական տուեալներէն: 1. Կոլոնիա իբրեւ քաղաք շինուած է 95-65 թ. ատենները Պրոկոպիոսին: 2. Կոլոնիոյ բերդը, Կեղի բերդը կամ Կոլոնիոյ հին է, գուցէ Արտաշէսեան հարստութեան օրով շինուած, կամ աւելի առաջ, որուն կը տիրէ Պրոկոպիոս, կը նորոգէ, եւ անոր շուրջ զաւուր մը կը բնակեցնէ, որ վերջը շինուած Կոլոնիա քաղաքը կը կազմէ: 3. Խորհրդանշան գալառը իր անունը կը թողու կոչուելով Կոլոնիոյ գալառ, քաղաքին անունով: 4. Յուստինիանոս կայսրը զայն կը վերանորոգէ:

Ո՞ր կը գտնուէր Կոլոնիոյ բերդը. այս է մեր գրութեան գլխաւոր նպատակակէտը: Յետ որոշ ըլլալու որ, Կեղի կամ Բղի կը գտնուէր խորհրդանշան գալառին մէջ, կ'ենթադրենք որ Կոլոնիոյ բերդը եւս պէտք էր Բղի գիւղէն շատ հեռու ըլլալ, որովհետեւ մեր հայրենիքի ամէն գիւղ եւ քա-

1 Աշխարհացոյց վարդապետ, հրատ. J. Saint-Martin, Paris, 1819, հտ. Բ. էջ 430: Հմմտ. Հիւպըման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 137:

2 Procopii «De ædificiis» III. 4, pg. 253 (C. S.H.B. pars II, vol. III, Bonnae, 1838.

ղաք իր յատուկ բերդը ունեցեր է, քանի որ ընդհանրապէս մեր գիւղերն ու քաղաքները իրենց կից քաղաքին մէջ կամ մօտիկ ունէին իրենց պաշտպանութեան համար բերդ մը, յարմար բարձունքի մը վրայ քառաթաղի մը գալառին. եւ ինչպէս պատմութիւնը ցոյց կու տայ, մեր քաղաքները եւ գիւղերը կազմուելէ առաջ, նախ շինուած են բերդերը, եւ անոնց շուրջը կազմուած են քաղաքները. այսպէս նախ շինուած է խորհրդանշան բերդը, ապա խորհրդանշան քաղաքը. նախ եղած է Կարնոյ բերդը, ապա Կարնի քաղաքը. եւ այսպէս նախ շինուած է Կոլոնիոյ բերդը եւ ապա Կոլոնիան, կամ Կեղին. այս սկզբունքով, կարելի պիտի ըլլայ որոշել նաեւ Կոլոնիոյ գիւղը:

Դժբախտաբար մեր պատմիչները ժլատ եղած են մեր իրաւաւոր բերդերուն մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տալու. առնա՛նք հազիւ կ'աւանդուին ու կ'անցնին, առանց նշանակելու անոնց տեղը, կամ շինութեան թուականը եւ շինողը:

Կոլոնիոյ մասին կը խօսին Կիրակոս եւ Վարդան պատմիչները: Վարդան ամբողջ խորհրդանշան գալառը Կոլոնիա գալառ կ'անուանէ, «քանզի ի տղայութեան գնացեալ էր ի յոյս ի Կոլոնիա գալառ»³: Այս կը նշանակէ թէ Կոլոնիոյ բերդը իր անունը առած է Կոլոնիա քաղաքէն:

Կիրակոս Կոլոնիոյ բերդի մասին բան մը աւելի կը լուսարանէ, երբ կը պատմէ Յովհաննէս սրբապետ մարդու մը կեանքէն դրուագ մը: Ահա անոր բնագիրը: «Յետ այսորիկ շրջեալ նա (Յովհաննէս) ընդ բազում գալառս եւ ընդ քաղաքս, հասաւ ի քաղաքն Կոլոնիա, եւ բազումք ի թուրքաց եւ ի տաճկաց գային առ նա եւ մըկըրտէին վասն սքանչելի վարուց նորա եւ բժշկութեանցն զոր առնէր: Ապա նախանձեցան ընդ նա Պարսիկք, եւ իշխան քաղաքին Կոլոնիայ, ըմբռնեաց զնա եւ գերէց մի, եւ կուտեալ վայտ չոր, եղեալ

զնոսա ի միջի՝ վառեաց հրով. եւ լայր երէցն որ ընդ նմա, եւ նա քաջալերէր զնա եւ ասէր, եթէ մի երկնչիր, կարող է ասրեցուցանել զմեզ Աստուած ի հրոյս, որպէս զերիս մանկունս: Եւ մինչդեռ բորբոքէր բոցն՝ մանուկ իշխանին անկաւ ընդ պարիսպն բերդին, եւ յարեաւ անվնաս»⁴: Այս դէպքը բան մը ցոյց կու տայ Կոլոնիոյ տեղւոյն մասին գտնէ անուղղակի կերպով. Կոլոնիոյ քաղաքին մէջ մահապատիժ մը տեղի կ'ունենայ, անշուշտ քաղաքին մէջ բաց հրապարակին վրայ, եւ կամ գտնէ քաղաքին պարիսպն դուրս, որուն ներկայ կը գտնուի քաղաքին հետաքրքիր ժողովուրդը. այս մահապատիժը քաղաքէն քիչ մեծ թիւով հեռու չէր կրնար ըլլալ, քանի որ ժողովուրդը ներկայ կը գտնուի, եւ հաւանաբար քաղաքին պարիսպներուն վրայ եւս խճողուած էին, դիտելու համար այս մահապատիժը. եւ այդ պահուն՝ երբ քաղաքին պարիսպները խճողուած էին, բերդին պարսպին վրայէն վար կ'իջնայ քաղաքի իշխանին տղան, եւ հրաշքով մը անվնաս կ'ելլէ. արդ այս դէպքէն կարելի է հետեւցնել թէ ո՛ր է Կոլոնիոյ բերդը, որուն պարիսպին վրայէն կ'իջնայ իշխանին տղան. ըստ մեզի եւ պատմութեան հոգւոյն, այդ բերդը եթէ ոչ քաղաքին մէջ, գտնէ քաղաքին մօտիկ էր, շատ մօտիկ, գուցէ գետի ափին բարձրացող բլրակի մը գալառին. մեր այս ենթադրութիւնը կը հաստատէ նաեւ Բիպերթ երբ կ'ըսէ «Կոլոնիա - Colonia մեզի ծանօթ Բիպերթ-Հիւսար բերդն է, որ կը գտնուի Կէրմէշի վրայ, Տորմալու տէրէի վերեւ, եւ որ հին ատեն Լիքուս - Licus ալ կը կոչուէր»⁵:

Եւ կը խորհիմ թէ Բիպերթի Կէրմէշի լեռները կը գտնուին Բղիի հիւսիսը, սկըսելով Բղի-սուի ափերէն. հետեւաբար Կոլոնիոյ բերդը եւս պէտք է գետեղել այս լեռներուն ստորոտը բարձրացող բլուրի մը «գահալէթ»ին վրայ:

3 Վարդան, Հաւաք. Պատմ., Վենետիկ, 1862, էջ 58:

4 Կիր. Գաւն. Համառոտ Պատմ. Վենետիկ, 1865, էջ 204-205:

5 Հմմտ. Հիւպըման, անդ, էջ 137:

Աւելի որոշ է Մովսէս Խորենացիի վկայութիւնը Կողոբերդի գերեզմանի մասին. պատմահայրը կ'ըսէ «Չորրորդ Հայք ունի զաւանու ութ, Խորհայն յեղից հիւսիսայ, ընդ որ իջանէ միւս Գայլ գետ, առ Կողոբերդովն»⁶: Հոս շատ որոշ է որ Գայլ գետը Կողոբերդի մօտէն կ'անցնի, և Մովսէս Խորենացի «Միւս Գայլ գետն» ըսելով կը հասկնայ Քղի-սու գետակը, որ հիւսիսէն դալով կ'անցնի Քղիի մօտէն եւ կ'երթայ կը միանայ Արածանի գետին. շատ մը աշխարհագետներ Միւս-Գայլ գետը կը նույնացնեն Քղի-սուի հետ. հետեւաբար, տարակոյս չի մնար որ Կողոբերդը աշտորուան մեզի ծանօթ Քղի-սուի ափին էր, քաղաքին հիւսիսակողմը, ոչ շատ հեռու:

Ահա այս է մեր համեմատ կարծիքը,

պատմութեան տուեալներուն համաձայն, Կողոբերդի գերեզմանին:

Կողոբերդը վերջին անգամ կը յիշատակուի Դաւիթ Մեղրիցիի մէկ տարեգրութեան մէջ, գրուած 1457ին. «Ի սմին ամի եղեւ շարժ, եւ փլաւ Կեղոյ կէս բերդըն, Երզնկայ քաղաք տապալեցաւ, եւ ջրահեղձ եղաւ»⁷: Հոսով, կը խորհիմ թէ Ապերու բերդը, որուն աւերակները կը գտնուին Քղի քաղաքին հիւսիսը, եւ որուն պատերէն ոմանք տակաւին կանգուն են, եւ թրքական քարտէղի մէջ «Էրմէնի քաւէսի» նշանակուած է, հաւանօրէն մեր հին Կողոբերդի մնացորդներն են, ուր Պոմպէոսի կայսրօրքը կը կենար, եւ որուն պարիսպները Յուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց. որուն ստորոտէն կ'անցնի «Միւս Գայլ գետ, առ Կողոբերդով»:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

6 Մ. Խորենացույ Աշխարհացոյց, Վննտիկ, 1881 (հրատ. Հ. Ա. Սիւրբի), էջ 30:

7 Մամբ ժամանակագրութիւններ, հտ. Բ. երեւան, էջ 212 (հրատ. Վ. Ա. Յակոբեան):

ՄԻ ՏԱՆՁԵՐ ՔՈՒ ՍԻՐՏԴ

Մի տանջեր քու սիրտդ ունայն տենչերով,
Եւ դուռն աշխարհի մի՛ բանար դու լայն.
Թէ պատես դարնան հազար ծաղիկով՝
Պատանք մը չըքնաղ կը հիւսես միայն:

Մի՛ դու խոստանար սրտիդ հաճոյքներ,
Փարչը կը փըշրի, գինին կը հեղու,
Երբ դան խնձոյքի սիրելի հիւրեր,
Սէր չես ունենար մաս մաս բաժնելու:

Մի՛ դրներ քու սիրտդ ճամբայէ ճամբայ,
Կու գան ու կ'անցնին, քեզ ի՞նչ կը մընայ.
Փոչին աչքերուդ վըրան կ'ամպանայ,

Եւ դայն սրբելու ցօղ չի տար անձրեւ.
Մի՛ տանիր քու սիրտդ արեւէ արեւ,
Շուտով կը խամբի գերդ աշնան տերեւ:

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՊԱՊԻՐՈՍՆԵՐ ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՂՊՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Այս վերջին տարիներուն, զգալի կերպով աւելցած է մեր ժամանակաշրջանի առաջին դարերու ընթացքին՝ Եգիպտոսի մէջ քրիստոնէական գրական կեանքի վերաբերեալ ծանօթ վաւերագրերու թիւը: Գտնուած են բազմաթիւ հատուկտոր (ըլլան պապիրոսներ, թէ մագաղաթներ), եւ մանրադնին կերպով ուսումնասիրուած են աշխարհի գլխաւոր մատենադարաններուն մէջ պահուած մեծ թիւով ձեռագիրները: Նեղոսի հովիտին մէջ աւետարանական բնագրի աւանդման կարեւոր հարցը փաստարկուած հիմ մը ունի, իւրաքանչիւր անգամ աւելի կատարեալ:

Մեզի համար անկարելի է, սակայն, ճշգրիտ կերպով պատասխանել հետեւեալ հարցումին. աւետարանական բնագիրը ո՞ր թուականին թարգմանուած է վերին Եգիպտոսի զարտական (սայիտական) բարբառով:

Աւանդութիւնը կը նշէ՝ թէ առաքելական շրջանէն սկսեալ, Մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի տիեզերական պատգամը տարուած է Աղեքսանդրիա, ուրկէ շուտով հաղորդուած է Նեղոսի տեղիայի բնակիչներուն:

Ծանօթ են եգիպտական աւետարանական ձեռագիրներ՝ գրուած երկրորդ դարու սկիզբը, եւ վերջին օրինակի գիւտը՝ Պոմպէր Բ.ի պապիրոսը, ամբողջութեամբ կը վերաբրտագրէ Յովհաննու Աւետարանը, որ հաւանաբար Աւետարանչի բնագրէն յիսնեակ մը տարիներ ետքը գրուած ըլլայ: Բայց այս բոլոր վաւերագրերը գրուած են յունարէն լեզուով: Քանի մը դար շարունակ յունարէնը եղած է տեղի կրօնական լեզուն, եւ կը թուի թէ անմիջական պահանջ չէ եղած պոհայրական բարբառով թարգմանութեանց: Սակայն, վերին Եգիպտոսի մէջ, եւ մասնաւորաբար հեռու հելլենականացած բնակչութեան, պարագան տարբեր էր. յունա-

րէնը նուազ ծանօթ էր, եւ ընկերութեան բոլոր խաւերուն մէջ Աւետարանի անյետաձգելի ծաւալումը կը պահանջէր սայիտական բարբառով թարգմանութեան հարցին մէջ:

Պատմական որոշ տուեալներ թոյլ կու տան ճշտելու զանազան թուականներ, որոնք կրնան որպէս terminus ad quem ծառայել Աւետարանի սայիտական բարբառով առաջին թարգմանութեանց հարցին մէջ:

Սուրբ Անտոնի կեանքին վերաբերեալ տեղեկութիւնները կը նշեն՝ թէ քսան տարեկանին, սուրբը կ'որոշէ անապատ քառուիլ, իրր արդիւնք գիւղական եկեղեցի մը մէջ լսած Մատթէոս ԺԹ. 21ի ընթերցանութեան: Սուրբ Անտոն Սայիտի զըպտերէն գիտէր միայն. հաւանական է որ ընթերցումը այդ լեզուով եղած ըլլայ: Կը թուի թէ Յ. Ք. 270ին, վերին Եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունէին զոնէ սուրբ Մատթէոսի աւետարանի օրինակներ, եւ ատոնք կը գործածուէին ծիսական նպատակներով: Ուրիշ տուեալ մը՝ որ կ'առաջնորդէ նման եղբակցութեան մը, Սուրբ Պաքոմիոսի կանոնի նկատողութիւնըն է, գրուած վանական կեանքի այս մեծ վերանորոգիչին կողմէ, 321ին: Այս կանոնին մէջ կը նշուի՝ թէ վանական կեանքի թեկնածուները պէտք է կարող ըլլան քսան Սաղմոս եւ երկու Թուղթ կարգալու, միաբանութեան մէջ ընդունուելու անհրաժեշտ պայման ըլլալով: Չափազանց անհաւանական է որ Եգիպտոսի հարաւի տգէտ գիւղացիները՝ որոնք իր կրօնական հիմնարկութեանց հիմը կը կազմէին, բաւարար չափով յունարէն գիտցած ըլլան, անոնցմէ այդ լեզուով ընթերցում պահանջելու համար:

Դժբախտաբար, զարտական հնագրութեան այժմու վիճակը մեզի թոյլ չի տար սայիտական ծանօթ ձեռագիրներու ճշգրիտ թուականը ստուգելու: Միայն ծանօթ է անոնցմէ մէկ քանիին գրութեան թուականը: Ամէնէն հինը բրիտանական թանգարանի արեւելեան ձեռագիրներու հաւաքածոյին թիւ 7594, որ կը համա-